

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА

Тортіка Олександр Олександрович

УДК 94(100)''06/09''

**АЛАНО-БОЛГАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-
ЗАХІДНОЇ ХАЗАРІЇ В ЕТНОСОЦІАЛЬНОМУ ТА
ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ ПІВДНЯ
СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Спеціальність 07.00.02. – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Харків – 2007

Дисертацією є рукопис

*Робота виконана в Харківській державній академії культури
Міністерства культури і туризму України*

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Коновалова Ірина Геннадіївна,
Інститут всесвітньої історії Російсь-
кої академії наук (м. Москва), прові-
дний науковий співробітник;

доктор історичних наук
Сухобоков Олег Васильович,
Інститут археології Національної академії наук
України (м. Київ), провідний науковий
співробітник;

доктор історичних наук, професор
Сергєєв Іван Павлович, Харківський
національний університет ім. В.Н. Каразіна
(м. Харків), професор кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків.

Провідна установа: Інститут історії України Національної академії
наук України (м. Київ).

Захист відбудеться 2 березня 2007 р. о 15⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківсь-
кого національного університету ім. В.Н. Каразіна, за адресою: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4., аудиторія 5-58.

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна (61077, м. Харків, площа Свободи, 4.).

Автореферат розісланий 29 січня 2007 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Є.П. Пугач

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертація присвячена вивченню історичних процесів, що тривали наприкінці VII – третій чверті X ст. у середовищі алаано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії – у лісостеповому Подонні-Придонеччі. Це регіон, факт існування якого був установлений у результаті археологічних досліджень пам'яток лісостепового варіанта салтово-маяцької (СМК) культури (кінець VIII – початок X ст.). Його назва є значною мірою умовною та передбачає певну територіальну й етнокультурну спільність населення, що входило, на думку деяких фахівців, до складу Хазарського каганату.

Актуальність теми визначається трьома факторами, один з яких пов'язаний з особливостями розвитку джерельної бази зазначеної проблеми, інший зумовлений вимогами сучасної хазарознавчої історіографії, третій зумовлений двома першими чинниками та – визначений у назві роботи як необхідність “контекстного”, хоча б в обсязі півдня Східної Європи, вивчення регіону.

Особливості розвитку джерельної бази з історії алаано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії пов'язані, в основному, з тим, що останнім часом цю тему вивчали археологи, з властивими цій науці специфічними методами дослідження. Здійснюються активні польові роботи, відкривалися та відкриваються нові пам'ятки, визначається їх етнічна належність, датування, класифікується знайдений у процесі розкопок речовий матеріал та ін. Водночас археологічні джерела недостатньо використовувалися для побудовання історичних висновків, якщо ці висновки і робилися, то вони носили локальний характер, були мало пов'язані з відомими науці даними письмових джерел. У зв'язку з цим уявляється актуальним провести комплексне дослідження, в якому дані як археологічних, так і письмових джерел були б використані для побудови історичних узагальнень, створення (наскільки це ймовірно) повної картини історії алаано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії (в усіх її виявах: етнічних, соціальних, геополітичних, історико-географічних та ін.).

У сучасній хазарознавчій літературі все більше застосовується комплексний підхід вивчення проблеми. Археологи використовують дані письмових джерел, епіграфіки, ономастики, лінгвістики. Історики не мислять вивчення хазарської історії без знання археологічного матеріалу СМК. Крім того, останнім часом у хазарознавстві потужного розвитку набула саме регіональна проблематика, пов'язана з вивченням окремих груп населення або окремих територій, що входили до складу поліетнічного (та строкатого в усіх відношеннях) населення Хазарського каганату. Водночас при всій великій кількості наукової, в основному археологічної літератури з дослідження Північно-Західної Хазарії, повної узагальнюючої праці, основаної на комплексному аналізові всіх доступних груп джерел, по цьому регіону поки ще немає.

Вважаємо, що історію цього регіону необхідно розглядати в межах військово-політичної та державної структур Хазарського каганату, а також у тісному зв'язку з існуючою там системою соціально-економічних відносин та торгових шляхів. Зрозуміло, що такий підхід змушує виділяти ширший контекст історичних та етногенетичних процесів, що відбувалися в Східній Європі в другій половині VII – третій чверті X ст.

Виникає враження, що основними складовими цих процесів були, з одного боку, поява й експлуатація річкових торгових шляхів по Волзі, Дону, Дніпру, економічна та військово-політична активність скандинавів – русів (“річкових кочівників”), степових кочівників (протоболгар, хазар, угорців, печенігів, огузів), а також вплив мусульманських країн та Візантії. З іншого боку, очевидний прогрес економіки та соціальних відносин місцевого населення (слов'янського, іранського, угро-фінського), виникнення міст, формування перших державних утворень у Східній Європі (Хазарський каганат, Русь, Волзька Булгарія). Зіставлення цих спільних для всієї Східної Європи контекстних закономірностей з конкретними фактами історії лісостепового Подоння-Придонеччя в хазарський час дозволяє хоча б узагальнено визначити місце алаано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії у відповідних глобальних подіях і процесах. На основі опосередкованих даних, за допомогою використання геополітичного, географічного, етнокультурного та

іншого контексту можна спробувати, заповнюючи тим самим лакуни джерельної бази, відновити повнішу картину історії алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії. Водночас реконструкція історії регіону, аналіз його військового потенціалу, етносоціальних структур, економічного стану та торговельних зв'язків дозволяють виявити особливості в суб'єктивних проявах перелічених вище загальних факторів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалася на кафедрах історії і теорії культури та історії України і музеєзнавства Харківської державної академії культури відповідно до таких напрямів наукової тематики: 1) “історія культури” – історія культури населення території сучасної України в ранньому середньовіччі; 2) “історія України” – історія населення території сучасної України в ранньому середньовіччі; 3) “всесвітня історія” – історія кочового та напівкочового населення західної Євразії в ранньому середньовіччі.

Метою дослідження є проведення історичної реконструкції, створення ймовірної структурної моделі існування особливого етнополітичного анклаву, що входив до складу Хазарського каганату. Завдяки комплексному аналізу фрагментарних даних письмових, нумізматичних та археологічних джерел, розміщених у відповідному просторово-часовому контексті, планується отримання цілісної картини історичного розвитку алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії наприкінці VII – третій чверті X ст. Необхідно визначити основні характеристики цього населення (етнічні, соціальні, геополітичні), відтворити напрями та ймовірні перспективи його розвитку, форми контактів з сусідами, причини загибелі та зникнення.

Завдання дослідження: 1) оцінити ступінь та результати ранньохазарської (кінець VII – перша половина VIII ст.) присутності в Дніпро-Донському межиріччі; 2) визначити особливості існування, культури й етнічного походження протоболгарської складової населення лісостепового Подоння-Придніпров'я у VIII – на початку X ст.; 3) з'ясувати значення процесу посідання у формуванні культури та соціальної структури алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії; 4) реконструювати внутрішню військово-політичну й етносоціальну структуру алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії та моделі його взаємовідносин із слов'янськими племенами Дніпровського лівобережжя; 5) відповідно до свідчень письмових джерел та характерного геополітичного фону визначити місце алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії у військово-політичній структурі Хазарського каганату; 6) на основі комплексного використання археологічних та письмових джерел проаналізувати тезу про ідентичність народу “буртас” середньовічних арабо-перських авторів та населення лісостепового Подоння-Придніпров'я в хазарський час; 7) на основі історіографічного аналізу, на базі археологічних, нумізматичних та письмових джерел реконструювати модель використання річкового Доно-Донецького торгового шляху та його роль у житті алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії.

Об'єктом дослідження є алано-болгарське населення Північно-Західної Хазарії – лісостепового Подоння-Придніпров'я, що утворювало в хазарський час певну політичну, етнокультурну та соціальну цілісність. Необхідною частиною об'єкта дослідження є і той геополітичний, культурний, історико-географічний контекст (фон) в якому відбувався історичний розвиток Північно-Західної Хазарії.

Предметом дослідження є етносоціальні та військово-соціальні структури алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії, а також система його взаємозв'язків з Хазарським каганатом та всім навколишнім середовищем.

У результаті того, що вивчається достатньо віддалений історичний період, виникає необхідність комплексного, порівняльного та контекстного аналізу джерельної бази роботи. Джерела, як пам'ятки свого часу, результати рефлексії сучасників або матеріальні артефакти – “свідки” епохи, є не тільки необхідним елементом доказової бази роботи, але й потребують самостійного аналізу стосовно критики їх змісту. Таким чином, джерельна база роботи повинна та може розглядатися як повноцінна складова предмета дослідження.

Територіальні межі дослідження, в першу чергу, визначаються ареалом поширення лісостепового варіанта салтово-маяцької культури (кінець VIII – початок X ст.) – Північно-Західної Хазарії і, відповідно, включають пам'ятки (городища, селища, могильники), розташовані в басейні верхньої течії Сіверського Дінця, Осколу, Тихої Сосни.

Проте “контекстний характер” роботи, створення загальноісторичного “фону” потребують набагато ширших географічних меж. Необхідність урахування тих подій та процесів, які відбувалися за межами Північно-Західної Хазарії, але не могли не вплинути на геополітичний або етнокультурний стан населення Придніпров'я, змушує аналізувати відповідну ситуацію на всьому півдні Східної Європи.

Хронологічні межі теми – кінець VII – третя чверть X ст. – зумовлені часом існування Хазарського каганату.

Методологічною основою дослідження є науковий позитивізм, який полягає, перш за все, у визнанні об'єктивності досліджуваних явищ та процесів. Використання подібного методологічного підходу передбачає можливість пізнання дійсності за допомогою вивчення та класифікації відповідної бази даних, фактів, відомостей джерел. Останні обробляються за допомогою прийнятих у цій науці методів та методик вивчення матеріалу, його аналізу та синтезу отриманих результатів.

Очевидно, що на цьому шляху багато труднощів, пов'язаних з тим, що, по-перше, далеко не всі факти історії та неповною мірою відомі науці, по-друге, аж ні як не всі періоди історії однаковою мірою забезпечені джерелами.

Вихід з цієї скрутної ситуації відомий. Він можливий за умови послідовного використання принципу історизму, відповідно до якого явища та події повинні розглядатися у зв'язку з конкретно-історичними умовами їх існування та прийнятими в науці закономірностями історичного розвитку. У такому разі, навіть при дефіциті джерельної бази та неповному уявленні про всі факти, які мали місце, можна провести історичну реконструкцію, своєрідне моделювання історичного процесу. Точність такої реконструкції та самої моделі залежить від правильності застосування прийнятих у науці методів дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що: вперше була відтворена узагальнююча картина історії алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії – лісостепового Подоння-Придніпров'я, завершена історична реконструкція та запропонована ймовірна геополітична, історико-географічна, етносоціальна модель історичного процесу в його конкретному, локальному прояві. Подібна новизна дослідження зумовлена його комплексністю та контекстним характером, внаслідок чого авторові вдалося перейти до нового рівня історичного аналізу, ґрунтованого на синтезі даних усіх доступних письмових джерел та результатах робіт археологів. У результаті: 1) була розширена джерельна база, необхідна для вирішення порушеної проблеми, повернуті джерела контекстного характеру, такі, що раніше не використовувалися для реконструкції історії алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії – відомості “Київського листа”, “Кембриджського документа”, “Анонімної записки” про народи Східної Європи, повідомлення Костянтина Багрянородного про “Клімати” Хазарії тощо; 2) оцінено характер ранньої хазарської присутності в цьому регіоні зокрема і в Дніпро-Донському межиріччі взагалі. Воно кваліфікується як військово-політичне, таке, що не спричинило масштабних переселень кочових груп хазар із Північно-Західного Прикаспію; 3) висунуті гіпотези про причини формування, етносоціальні особливості та склад протоболгарських груп населення Північно-Західної Хазарії. Останні аж до краху Хазарського каганату зберігають елементи етнічної специфіки (іранської, тюркської, угорської) та племінної організації, хоча і входять до загальної військово-соціальної системи прикордонного регіону; 4) розглянуті основні причини та прояви процесу посідання, роль якого явно перебільшувалася в радянській історіографії. Осілість невеликих груп кочівників розглядається в роботі як поодинокі та перманентні явища, але зовсім не глобальна закономірність кочового життя; 5) запропонований авторський варіант реконструкції етносоціальної та військової структури населення Північно-Західної Хазарії, його взаємовідносин із сусідніми слов'янськими племенами, яка виглядає далекою від іділії; 6) проведена реконструкція системи управління підлеглими регіонами та визначено місце Північно-Західної Хазарії в цій структурі. При цьому наголошується на його трансформації від повної залежно-

сті та підкорення центральному хазарському урядові, до стану добровільного союзництва, зумовленого загальною геополітичною метою та проблемами васалітету, що зберігався, імовірно, аж до загибелі, як самої метрополії, так і відданих їй алано-болгарських військово-племінних груп; 7) створена комплексна система аргументації, що спростовує гіпотезу про ідентичність народу “буртас” арабо-перських авторів та населення лісостепового варіанта СМК середини VIII – початку X ст. Вона ґрунтується на порівняльному аналізі письмових та археологічних джерел, реконструкції середньовічних географічних описів, а також на даних з історичної географії середнього Поволжя, Подоння та Придніпров'я; 8) розроблена гіпотетична модель, що визначає напрям й характер використання Доно-Донецького річкового торговельного шляху в хазарський час. Зокрема, на відміну від прийнятих раніше точок зору було доведено, що східна торгівля практично не мала значення в цьому регіоні, а Донець використовувався для торгових відносин з містами Криму (що стали традиційними ще з періоду античності); 9) показано, що відсутність або незначна кількість скарбів у степовій зоні, на південному сході Східної Європи в хазарський час зумовлена не відсутністю торгівлі та торговельних шляхів, а закономірностями тезауризації в кочовому середовищі, які, у свою чергу, пояснюються особливостями кочового менталітету, системою ціннісних установок кочівників, а також особливостями розвитку кочового господарства, натурального й екстенсивного за своєю природою.

Практичне значення роботи полягає в тому, що отримані висновки можна використовувати в процесі подальшої наукової розробки проблем, пов'язаних з регіональною історією Хазарського каганату, історією Стародавньої Русі, Візантії, кочових народів Східної Європи. Крім того, результати дослідження можуть бути корисними при підготовці узагальнюючих праць з етнічної, військово-політичної, соціальної історії населення Східної Європи в ранньому середньовіччі. Дані, систематизовані під час самостійної критики змісту письмових джерел, можуть використовуватися протягом роботи із складання хрестоматій або антологій як відповідна частка системи коментарів. Матеріали дисертації можна також застосувати при підготовці університетських курсів з історії й археології народів України, Східної Європи, Євразійського степу.

Особистий внесок здобувача. Основна маса публікацій (49 з 58), що відображає зміст дослідження, виконана самостійно. У співавторстві виконано 9 праць, більшість з яких (6) опублікована у виданнях, не внесених до реєстру ВАК України. Особистий внесок у наукових працях, опублікованих із співавторами, складає: Тортика А.А., Михеев В.К. Методика еколого-демографічного дослідження традиційних кочових обществ Евразии // Археология восточноевропейской лесостепи: Вып. 15. Средневековые древности евразийских степей / К 75-летию С.А. Плетневой. – Воронеж, 2001. – С. 141–161. – **90%**; Аксенов В.С., Тортика А.А. Протоболгарские погребения Подонья-Приднестровья VIII–X вв.: проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: ДНУ, 2001. – Т. 2. – С. 191–218. – **50%**; Михеев В.К., Тортика А.А. Евреи и иудаизм в Хазарском каганате: к вопросу о формулировке современной научной концепции хазарской истории // Хазары, евреи и славяне. Т. 16. – Москва-Иерусалим: Мосты культуры-Гешарим, 2005. – С. 175–184. – **90%**; Михеев В.К., Тортика А.А. Историческая география Хазарского каганата и экологически возможная численность населения кочевых хазар // Вісник МСУ. – Сер.: Юдаїка. – 2000. – №3. – С. 146–168. – **90%**; Михеев В.К., Тортика А.А. Концепция истории Хазарского каганата Л.Н. Гумилева: опыт критического анализа // Материалы восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Ч.1. – М., 2001. – С. 149–178. – **90%**; Лобанова М.В., Тортика А.А. Проект музея иудаики Международного центра хазароведения Восточноевропейского филиала МСУ // Вісник МСУ. – Сер.: Юдаїка. – 2002. – №8. – С. 72–85. – **50%**; Михеев В.К., Тортика А.А. Иудео-хазарский период истории Хазарского каганата: к продолжению критики концепции Л.Н. Гумилева // Хазарский Альманах. – Х.-М., 2003. – Т. 2. – С. 109–117. – **90%**; Колода В.В., Ряполов В.М., Тортика А.А. Раскопки селища салтово-маяцкой культуры у с. Металловка (2003–2004 гг.) // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.: Зб. наук. пр. – К.-Запоріжжя: ІА НАНУ – “Дике Поле”, 2005. –

Вип. 7. – С. 176–178. – 60%.; Михеев В.К., Тортика А.А. Неопубликованная рукопись А.П. Ковалевского: тернистый путь научного творчества // Хазарский Альманах. – К.-Х., 2005. – Т. 4. – С. 177–181. – 50%.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи викладалися на 29 наукових конференціях, симпозиумах, колоквиумах, відкритих столах, більшість з яких мала статус міжнародних. Серед них: Проблеми історії та археології України: міжнародна наукова конференція. м. Харків, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 16–18 травня 2001 р.; V Сходознавчі читання А. Кримського. м. Київ, інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, 10–12 жовтня 2001 р.; Хазари. Другий Міжнародний колоквиум. м. Москва (Корольов). 27–30 січня 2002 р.; III Боспорські читання. 20–23 травня 2002 р. м. Керч; VI Сходознавчі читання А. Кримського. м. Київ, інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, 30–31 жовтня 2002 р.; IV Боспорські читання. м. Керч 20–23 травня 2003 р.; VII Сходознавчі читання А. Кримського. м. Київ, інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, 4–5 червня 2003 р.; V Боспорські читання. м. Керч, 20–24 травня 2004 р.; VIII Сходознавчі читання А. Кримського. м. Київ, інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, 2–3 червня 2004 р.; V Міжнародна наукова конференція “Проблеми історії й археології України”. м. Харків. ХНУ ім. В.Н. Каразіна. 4–6 листопада 2004 г.; VI Боспорські читання. м. Керч 21–24 травня 2005 р.; IX Сходознавчі читання А. Кримського. м. Київ, інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, 1–2 червня 2005 р.; IV Дринівські читання. м. Харків, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 28 лютого – 1 березня 2006 р.; XVIII читання пам'яті члена-кореспондента АН СРСР В.Т. Пашуто. м. Москва, ін-тут всесвітньої історії РАН, 17–19 квітня 2006 г.; VII Боспорські читання. м. Керч. 21–24 травня 2006 г.

Публікації. Зміст дисертації, результати дослідження відображені в 58 авторських публікаціях, надрукованих в Україні, Росії, Болгарії, Ізраїлі: 1 монографії; 32 статтях, серед яких 26 у виданнях, що занесені до реєстру ВАК України або прирівнюються до таких (зарубіжні наукові видання); 22 матеріалах та тезах наукових конференцій; 3 вузівських навчально-методичних матеріалах.

Обсяг та структура роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, п'яти розділів, висновку (393 сторінки основного тексту), списку скорочень, списку використаних джерел і літератури (715 позицій). Загальний обсяг роботи – 455 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтована актуальність теми дослідження, визначені мета та завдання, об'єкт і предмет, територіальні та хронологічні межі, загальні методологічні підстави, наукова новизна, теоретична та практична значимість результатів роботи, наведені відомості про апробацію результатів дослідження, перераховані публікації за темою, наведено обсяг та структуру дисертації.

У першому розділі “**Історіографія, джерельна база та методологія дослідження**” було відзначено, що весь, понад сторічний, період вивчення проблеми можна поділити на три основні етапи, кожний з яких відрізняється науковим рівнем праць та відповідними гіпотезами, постановкою та вирішенням певних питань і, що також важливо, зміною поколінь дослідників.

Перший етап, який тривав з кінця XIX ст. і до 1930-х рр., пов'язаний з відкриттям археологічних пам'яток алано-болгарського населення СМК, першими розкопками та першими спробами інтерпретації отриманого матеріалу. Основне досягнення цього періоду полягає в тому, що був зафіксований зв'язок знайдених пам'яток з історією Хазарського каганату та здійснене їх датування – VIII–X ст. Точно була визначена саме аланська етнічна належність населення, що залишило катакомбні могильники, його зв'язок з культурою Північного Кавказу.

Наступний етап дослідження алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії можна вважати основним та найпродуктивнішим. Датується він 1930-ми – початком 1940-х рр. та триває до кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Перш за все, він пов'язаний з діяльністю таких учених як М.І. Артамонов, І.І. Ляпушкін, В.Д. Белецький,

С.О. Плетньова, В.К. Міхєєв, К.І. Красильников, Г.С. Афанасьєв, В.С. Фльоров, в останнє десятиріччя – В.В. Колода, А.В. Криганов, В.С. Аксьонов, Е.Є. Кравченко та ін.

У ці роки були визначені межі регіону, досліджено основний масив пам'яток, охарактеризовано господарство, поховальний обряд, традиції домобудівництва, кераміка, речовий комплекс, зброя, прикраси та ін. елементи матеріальної культури.

Деяких результатів досягли і в галузі історичних узагальнень. Зокрема, запропоновані гіпотези, що пояснюють як появлення аланів на Донці, так і припинення існування лісостепового варіанта СМК. Перша подія пов'язана з арабо-хазарською війною 737 р. та цілеспрямованою політикою хазарського уряду; остання – з посиленням Давньої Русі, степових кочівників, безсиллям, а потім і загибеллю Хазарського каганату. З усією очевидністю постала, у зв'язку з відкриттям нових пам'яток, проблема поліетнічності населення Північно-Західної Хазарії. Проблема соціального розвитку мешканців регіону вирішувалась в межах формаційного підходу, що призвело до деякій модернізації, не завжди виправданого використання дефініцій класового суспільства стосовно населення, що переживало вищі стадії розвитку племінного ладу. Перебільшеними були й уявлення про масштаби процесу посідання.

Сучасний етап дослідження проблеми починається в 1990-ті рр. та триває понині. Він відзначається науковою активністю різних поколінь дослідників (С.О. Плетньової, В.К. Міхєєва, К.І. Красильникова, В.С. Фльорова, Г.С. Афанасьєва, В.В. Колоди, В.С. Аксьонова та ін.), pojawiaються як археологічні, так і нові історичні праці.

Особливістю цього етапу є й той факт, що накопичення фактичного матеріалу в попередній період дозволило вийти на новий рівень узагальнень або критично переглянути деякі погляди та точки зору.

Аналіз джерельної бази дослідження свідчить про те, що джерела поділяються на дві основні групи (археологічні та письмові). Археологічні є масовими та безпосередньо пов'язані з життям алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії у VIII–X ст., у цьому їх основна цінність. Вони дозволяють окреслити межі регіону, реконструювати його територіальну, етнічну, військово-соціальну структури (картографування, топографія та планіграфія пам'яток), моделювати торговельні відносини й етнокультурні контакти (аналіз предметів імпортного походження, нумізматичних знахідок, поховального обряду, антропологічного матеріалу, домобудівних традицій). Певним недоліком комплексу археологічних джерел є відносно невелика кількість досліджених пам'яток СМК, відсутність об'єктів, розкритих повною площиною.

Ці недоліки можна компенсувати завдяки паралельному та комплексному використанню бази письмових джерел. Письмові джерела (візантійські, староруські, арабо-перські, хазаро-єврейські, закавказькі) є фрагментарними та лапідарними, здебільшого вони мають непрямий характер. Серед *візантійських* авторів аналізувалися повідомлення Феофана Сповідника, Никифора Патріарха, трактат “Про управління імперією” імператора Костянтина Багрянородного та “Продовжувач Феофана”, приписуваний творчості того ж вінченосного автора. В ранньому російському *літописанні* вся хазарська тематика зводиться до декількох лапідарних згадок у Повісті минулих літ, представлений, як відомо, в різних списках (Лаврентіївському, Іпатіївському, Софіївському I, Новгородському I та ін.). Найбільший за обсягом масив інформації надають *арабо-перські* джерела, використані в коментованих перекладах професійних філологів: О.Я. Гаркаві, Д.О. Хвольсона, В.В. Бартольда, І.Ю. Крачковського, А.П. Ковалевського, В.М. Бейліса, В.Ф. Мінорського, А.Н. Поляка, А.П. Новосельцева, О.Г. Большакова, Т.М. Калініної, І.Г. Коновалової, Д.Є. Мішина та ін. Це твори аль Хорезмі, “Чистих братів”, Халіфи Ібн Хаййата, аль Балазурі, ат-Табарі, аль Куфі, аль Йа'кубі, Ібн аль Асіра, Ібн Хордадбега, Ібн аль Факіха, Ібн Русте, аль Мас'уді, аль Істахрі, Ібн Хаукаля, аль Макдіси, аль Бекрі, Гардізі, аль Марвазі, “Худуд аль Алам”, аль Гарнаті, аль Ідрісі й ін. *Джерела хазаро-єврейського* походження менш численні, ніж арабо-персидські. Йдеться про п'ять документів, що датуються X ст., це: лист кордовського сановника Хасдаї Ібн Шафрута хазарському царю Йосипу; відповідь на нього – лист Йосипа, що зберігся у двох редакціях (“стислій” та “розлогій”); лист анонімного єврея з Константинополя, відомий в історіографії під назвою “Текст Шехтера”

або “Кембриджський документ”; “Київський лист” та, нарешті, “Таблиця народів” з книги “Іосиппон”. *Закавказькі джерела* містять загальні відомості про Хазарський каганат. Оскільки вивчення загальної історії хазар не є завданням цього дослідження, їх список обмежується двома основними творами: “Вірменською Географією” (“Ашхарацуїц”) та грузинським літописом “Картліс Цховреба”. Слід зазначити, що, на жаль, немає жодного письмового джерела, в якому б безпосередньо згадувалася Північно-Західна Хазарія та її населення. Проте вони надають можливість реконструювати історичну географію, етнічне та геополітичне оточення регіону, що вивчається, відобразити його місце та роль в системі хазарської державності.

На основі даних письмових джерел про соціальний лад у Хазарському каганаті, з певним елементом припущення реконструюються й відповідні структури алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії. Достеменність висновків можна перевірити на базі матеріалів могильників лісостепового варіанта СМК, аналізу планіграфії поселень. Таким же чином гіпотетичні дані про напрями міжнародної торгівлі та характер торговельних стосунків алано-болгарського населення лісостепового Подоння-Придніччя в VIII–X ст., отримані на основі даних арабо-перських авторів, можна апробувати за допомогою відповідних археологічних та нумізматичних матеріалів. Подібні способи використання джерельної бази були визнані найправильнішими, відповідними характеру та пізнавальним можливостям усіх типів та груп джерел.

Вивчення історіографії та методологічних підходів попередників свідчить, що застосування спекулятивних світоглядних схем для реконструкції історичного процесу негативно впливає на хід наукового дослідження. Фактично виникає ситуація, коли реальний історичний матеріал підміняється різними схоластичними конструкціями, котрі потребують, якщо не підтасовування, то, принаймні, відповідного перегруповування фактів. Найприйнятнішим, таким чином, є науково-емпіричний підхід, коли в процесі вивчення фактичної бази закономірності та причинно-наслідкові зв'язки визначаються безпосередньо на основі історичного матеріалу.

Проте слід зауважити, що ні в якому разі не всі прояви історичного процесу доступні для дослідження й висвітлені в джерелах. Особливо це характерно для ранньосередньовічної історії Східної Європи, дані письмових джерел для якої відносно обмежені. Втім, існуючі археологічні, нумізматичні та ін. матеріали не завжди дозволяють точно відповісти на всі виникаючі запитання. У зв'язку з цим результатом дослідження може бути тільки більш-менш наближена до реальності історична реконструкція, вірогідна модель історичного процесу.

Точності подібної реконструкції можна досягти завдяки послідовному застосуванню принципу історизму, а також використанню взаємопов'язаних загальнонаукових та спеціальних методів роботи з джерелами, аналізу та синтезу отриманих даних. До них відносяться: метод індукції, порівняльно-типологічний, картографічний, взаємопов'язані методи критики змісту джерела та порівняльної критики джерел різного походження, ретроспективний, та метод історичного моделювання.

У другому розділі “**Населення Північно-Західної Хазарії: етнічні та соціальні структури**” аналізувався перш за все етнічний склад населення Північно-Західної Хазарії. З'ясовано, що його специфіка сформувалася в результаті складних процесів, викликаних хазарським завоюванням Дніпро-Донського межиріччя.

Самі хазари в Дніпро-Донському межиріччі не жили та не кочували. Їх присутність у цьому регіоні обмежувалася набігами, данницькою залежністю місцевих племен, імовірно, наявністю тимчасових військових контингентів. Традиційним місцем хазарських кочівель були степи Північно-Західного Прикаспію та Волго-Донського межиріччя.

Після другої арабо-хазарської війни 737 р. стосовно східноєвропейських народів почала формуватися нова, послідовніша політика Хазарського каганату. У середині VIII ст. в басейн Сіверського Донця переселяються алани. Як головний чинник цього процесу слід визначити внутрішню політику хазарської держави, усвідомлене та цілеспрямоване переселення частини аланів.

Алани мали розвинуті навички господарської діяльності та культуру, яка через деякий час стає салтово-маяцькою культурою поліетнічного алано-болгарського населення. Напевне, після переселення аланів та утворення алано-болгарської череззержної зони заселення зберігається кровноспоріднений або псевдокровноспоріднений принцип організації суспільства.

Одним з основних елементів цього населення стають протоболгарські родові групи. У результаті хазарської експансії вони втрачають звичну систему племінних зв'язків та утворюють нові родоплемінні структури, існуючі вже в умовах хазарського панування. Дані ямних могильників протоболгарського варіанта СМК свідчать про існування різних варіантів поховального обряду, що зберігає в окремих родоплемінних груп тюркські, іранські й угорські елементи. Етнічний склад цих громад був достатньо різноманітним та не може бути охарактеризований в цілому. З цієї причини спроби пов'язати неаланське населення Подоння-Придонеччя з якимсь одним етносом, що згадується в письмових джерелах, уявляються неконструктивними.

На півночі ареалу СМК, у лісостепові, протоболгарські родоплемінні групи різного етнічного відтінку живуть череззержно з аланами, зберігаючи при цьому власну соціальну організацію, окремі поселення та могильники. Вони сприймають СМК, але, водночас, зберігають значну кількість ознак кочового побуту. Як уявляється, процес посідання в цілому відігравав набагато меншу роль у житті східноєвропейських протоболгар, ніж очікувалося. В тих же випадках, коли посідання кочівників дійсно фіксувалося археологічно, осілість мала вимушений характер, а масштаби її були незначними.

Найчисленнішою, стійкою в соціальному та культурному відношенні частиною цього конгломерату були алани. Ймовірно, саме алани визначають основи загальної соціальної структури та військової організації населення регіону. Реконструкція цієї структури дозволяє говорити про розвинутий та стійкий племінний лад, що забезпечував і внутрішню організацію, і зовнішній захист алано-болгарських родоплемінних груп. Основою такої соціальної організації була велика сім'я, що об'єднувала декілька поколінь родичів. Військовим еквівалентом декількох таких сімей міг бути десяток воїнів – типова низова одиниця організації війська в Євразії.

Наступним елементом організації була громада. Більшість таких громад мала кровноспоріднений або псевдокровноспоріднений характер. Утім, для значних центрів скупчення населення не можна виключити і територіального принципу проживання різних груп людей. Про наявність передумов для формування територіальних общин свідчить біригуалізм деяких протоболгарських могильників. Громади, залежно від їх чисельності, могли виставити військовий контингент приблизно в сотню або декілька сотень воїнів.

У межах військових прикордонних функцій, а також в умовах вищої стадії розвитку племінного ладу громади групуються в племена або невеликі об'єднання племен, які, з урахуванням принципів існуючої в них системи управління, можна називати вождівствами. Військовим еквівалентом такого вождівства є тисяча.

Зважаючи на результати картографування салтівських пам'яток, можна припустити, що окремі вождівства могли об'єднуватися в складні вождівства, що забезпечували об'єднання декількох племен. У такому разі вони могли виставити військовий контингент у межах десяти тисяч осіб. Враховуючи відому з інших регіонів систему хазарського управління залежним населенням, такі складні вождівства могли підпорядковуватися окремим хазарським тудунам. Поки ще немає ґрунтовних підстав для того, щоб робити припущення про існування єдиної системи управління всім регіоном та, відповідно, приписувати “столичну роль” тому або іншому салтівському городищу. Водночас не можна повністю виключити й якоїсь ієрархії аланських племен.

Стосунки між лівобережними слов'янами й алано-болгарським населенням Північно-Західної Хазарії необхідно розглядати в динаміці, зважаючи на багатократні зміни зовнішньополітичних умов цих контактів, той факт, що ці взаємовідносини зазнали певної еволюції у зв'язку зі зміною соціально-економічної ситуації як у слов'янському, так і в алано-болгарському середовищі.

Спочатку, в кінці VII – на початку VIII ст., хазари, найімовірніше, здійснювали спорадичні набіги на слов'янські території, не встановлюючи над ними контролю та не оформляючи постійних данницьких відносин.

Проте вже з середини VIII ст. хазаро-слов'янські відносини стають регулярними та відносно впорядкованими. Віднині слов'яни Дніпровського Лівобережжя, Подоння-Приднеччя перебувають під постійним контролем військових гарнізонів білокам'яних аланських фортець, розташованих по Сіверському Донцю, Осколу, Тихій Сосні, Дону. Слов'яни платять дань, вони є об'єктом колоніальної торгівлі, джерелом работоргівлі. Наприкінці IX ст. ситуація починає поступово змінюватися. Зростає рівень соціально-економічного розвитку слов'янського населення та, відповідно, його опір зовнішнім загрозам. Еволюціонує племінний лад, перетворюючи аморфні слов'янські союзи на консолідовані племінні князіння. Ослабляється Хазарський каганат. Водночас посилюються його конкуренти – варяги та печеніги. Виникає нова військово-політична ситуація. У цих умовах слов'яни поступово позбавляються хазарського впливу, але тут же потрапляють у залежність від Києва та Чернігова.

У третьому розділі “Північно-Західна Хазарія в геополітичній системі Хазарського каганату” аналізуються деякі повідомлення середньовічних авторів, які побічно зачіпають регіон, котрий є цікавим для нас. Наприклад, Ібн Русте, на основі “Анонімної записки”, писав про взаємне розміщення печенігів, бургасів та угрів. Очевидно, що всі вони були сусідами Північно-Західної Хазарії та, відповідно, входили в єдиний з нею просторовий, часовий та причинно-наслідковий контекст.

Вигнання угрів, боротьба з уграми та їх знищення були головним військово-політичним завданням печенігів після їх переселення в степи Східної Європи у 889 р. Алано-болгари, які знаходилися в лісостепу, на периферії степового регіону, не перешкоджали виконанню цього насущного завдання та могли опинитися опріч основного вектора печенізької навали. Велика частина салтівських пам'яток тихо переживає появу печенігів у Східній Європі та не має слідів катастрофічних нападів.

Побічним доказом того, що і після переселення печенігів до Східної Європи населення Північно-Західної Хазарії продовжувало залишатися на колишньому місці та виконувало військово-прикордонні функції, є повідомлення Повісті минулих літ про підкорення деяких східнослов'янських племен хазарам та про звільнення цих племен від хазарської данини першими київськими князями. Ці події відбувалися як наприкінці IX ст., так і на початку X ст., тобто вже після появи печенігів у Дніпро-Донському межиріччі (889 р.).

Безпосередньо пов'язане з темою і повідомлення Костянтина Багрянородного про будівництво Саркелу. На його основі можна припустити входження Подоння-Приднеччя, в зону військово-політичного контролю Хазарського каганату. Костянтин Багрянородний не диференціює населення Хазарії, не виділяє в її складі якихось самостійних етноплемінних одиниць. Таким чином, алано-болгарський масив Приднеччя або був зовсім невідомий візантіяцям, що навряд чи можливо, або сприймався ними як частина Хазарського каганату.

На особливу увагу заслуговує повідомлення Костянтина Багрянородного (“Про управління імперією”) про якісь “дев'ять Кліматів”, що були економічною базою хазар. Як уявляється, локалізація Кліматів має проводитися не взагалі, а відповідно до кожного окремого згадування цього терміну. В повідомленні Костянтина Багрянородного йдеться про різні області Східної Європи, які розташовувалися як у Криму, так і за його межами. Ті “дев'ять Кліматів Хазарії”, які прилягають до Аланії, очевидно, розташовуються за межами Криму. Вони можуть бути локалізовані вздовж лівого берега Кубані, в окрузі Таматархи, а також по обох берегах Манича та Сала, уздовж нижньої течії Дону. Водночас, у зв'язку з описаним Костянтином Багрянородним фактом наявності у хазар подібних землеробських областей, виникає можливість для проведення аналогій із територією Північно-Західної Хазарії. Тут дуже плідною є ідея А.П. Новосельцева, який припускав, що Клімат відповідає адміністративно-територіальній одиниці Хазарського каганату та міг управлятися хазарським намісником. До подібних Кліматів, на нашу думку, можуть належати і Подоння із Саркелом та Сіверськодонецькими фортецями.

Етногеографію Східної Європи в кінці хазарської епохи відображають і джерела хазаро-єврейського походження: єврейсько-хазарське листування, “Кембриджський документ”, “Таблиця народів” та “Київський лист”. Серед етнізмів, названих у цих документах, немає імені мешканців Північно-Західної Хазарії. Тут перераховані північнокавказькі алани, угорці, печеніги, гузи, булгари, руси або нормани. Все це свідчить про те, що саме названі народи визначали геополітичний фон свого часу. Відсутність імені населення Північно-Західної Хазарії свідчить про те, що воно не мало самостійної політичної ролі та сприймалося сучасниками під ім'ям своїх патронів – хазар.

Висновки, отримані в результаті аналізу “Київського листа”, дозволяють говорити про геополітичне положення Північно-Західної Хазарії в середині X ст. Воно, як можна припустити, було вельми напруженим. Впливові Хазарського каганату в Дніпровському лівобережжі приходять кінець. У Києві панують руси. Київські євреї хазарського походження перебувають у безправному й економічно не вигідному становищі. Сіверяни, до цього – данники хазар, переходять під протекторат київського князівсько-дружинного клану. Військово-прикордонний стан Північно-Західної Хазарії в цих умовах загрожує проблемами більшими, ніж збір данини у слов'янських племен. Дефіцит джерел не надає відомостей про те, як саме розвивалися відносини в прикордонній зоні верхнього Придніпров'я між хазарами та русами. Відомий тільки один момент цього протистояння – похід Святослава 965 р., що закінчився розгромом хазарського війська, узяттям Саркелу та нападом на ясів і касогів. Ці події відбувалися в безпосередній та небезпечній близькості від алано-болгарських анклавів Придніпров'я та, імовірно, зрештою призвели до припинення життя на салтівських пам'ятках лісостепового регіону.

У контексті вивчення динаміки геополітичних відносин, що склалися на півдні Східної Європи в X ст. між русами, хазарами та Візантією, велике значення має інтерпретація даних Кембриджського документа про деяку хазаро-руську війну. Його дані свідчать про те, що уявлення про повне витіснення хазар з Криму наприкінці IX ст. є не зовсім правильними. Аж до середини X ст. хазари мали якусь реальну нагоду для набігів на міста Криму.

Аналіз Кембриджського документа так само створює враження, що в умовах становлення Давньоруської держави розбійницьким дружинам русів стало тісно в Східній Європі. Ті з них, хто не хотів підкоритися київському князю та його союзникам, або гинуть, як Аскольд та Дір, або шукають нові місця для життя. Вождем такої скандинаво-руської вольниці міг бути і Хельгу Кембриджського документа.

Дані Кембриджського документа досить точно відображають геополітичний фон свого часу – першої половини – середини X в. Цей фон багато в чому і з кожним роком усе більше визначається устремліннями київського князівського дому. Проте активність київських князів не може пояснити всі події, пов'язані з участю русів.

Слід зазначити, що місце Північно-Західної Хазарії у військово-політичній системі каганату зазнало певної еволюції від майже повного підкорення центральній владі в другій половині VIII ст. до формування практично самостійної військово-племінної структури у другій половині IX ст.

Можливо, що саме військово-прикордонні функції алано-болгар Подоння і були тією формою покороення та своєрідним натуральним податком (якщо не єдиним, то основним), який задовольняв центральний хазарський уряд. Імовірно, саме цим можна пояснити розквіт економіки регіону, високий рівень виробництва, багатство його населення.

Термін “конфедерація”, що застосовувався для визначення внутрішнього ладу Хазарії, не відповідає історичній дійсності VIII–X ст. Конфедерація припускає добровільний принцип входження в неї всіх її учасників. У випадку ж з Хазарським каганатом спостерігається зворотнє явище. Спочатку хазари тим або іншим способом підкоряли собі всі народи, що входили в їх об'єднання, а потім різними засобами примусу добивалися їх покірності.

Як відомо, влада хазар над підлеглими народами трималася на військовій силі й інституті заручництва. Роль своєрідних заручників виконували численні дружини кагана – дочки вождів скорених племен та народів. Матримоніальні зв'язки хазарських каганів та беків, їх значна поширеність, як за межами каганату, так і всередині, дозволяють припустити існування подібної практики і стосовно соціальної верхівки Північно-Західної Хазарії.

Хазарську державу також називали ранньокласовою або ранньофеодальною, проте ці дефініції, крім того, що вони не зовсім відповідають дійсності, є дуже узагальнюючими та погано відображають систему управління, існуючу в каганаті.

Слід визнати, що найточнішим виявилось визначення П.Б. Голдена, який порівнював політичний устрій Хазарського каганату з Тюркським каганатом. Тюркська система державного управління припускала єдиновладність кагану, це була багаторівнева, замкнута структура: каган (верховний правитель) – беки (аристократія) – будун (народ). Водночас і підлеглі племена мали своїх беків та свій будун. Аристократія, що існувала таким чином як складна державна система, називалася *ель*. У підкорених племен міг зберігатися власний ель – система внутрішнього управління й організації життя, своєрідна політична організація, котра розвивалася поки що в межах племінного ладу.

Алано-болгари Подоння певною мірою зберегли свій ель, тобто свою племінну організацію. Наявність подібної структури полегшувала для хазарських властей управління цією групою населення та її використання у військово-прикордонних цілях.

Можливо також, що для алано-болгар Подоння альянс з хазарами був тривалий час об'єктивно вигідним та вони зберігали його за власною ініціативою вже тоді, коли Хазарська держава ослабла. З вимогливих володарів хазари могли з часом перетворитися на природних союзників у боротьбі зі слов'янами, варягами-русами, печенігами, гузами. Відносно невеликі родоплемінні угруповання алано-болгар, що не мали, напевно, загального для всього регіону самоврядування, не могли самостійно протистояти виникаючим у Східній Європі крупним племінним союзам та державним утворенням (Давня Русь). Логіка історичного процесу була така, що, вийшовши на історичну арену разом з хазарами, в результаті втілення в життя політики хазарського уряду, вони і в кінці хазарської епохи не втрачали військово-політичного, а можливо, і династичного зв'язку з каганатом.

Ступінь самостійності регіону та його відокремленості від хазарської влади, імовірно, коливалася залежно від посилення або послаблення центрального уряду. Можна спробувати визначити ступінь цієї залежності за побічними ознаками. Серед них можна назвати спосіб формування і сам характер хазарської армії.

Відомо, що спочатку армія Хазарського каганату складалася з ополчення всіх підлеглих племен. Саме такий характер хазарської армії зафіксований під час набігів хазар на Закавказзя в кінці VII – на початку VIII ст. Подібна ж структура зберігається і під час арабо-хазарських змагань.

Поступово племінне ополчення набуває форми ранньокласового, коли глави родів та об'єднань самі виставляють ті або інші військові контингенти під прапор хазарського кагана (Ібн Русте). Цей факт свідчить про їх більшу внутрішню самостійність, про початок формування військового ладу в особі “тарханів” та “дітей тарханів”.

Соціальна стратифікація салтівського населення Подоння свідчить про те, що і тут, у лісостепу, відбувалися подібні процеси. Так, пізніше, до початку X ст., коли основною військовою силою в Хазарському каганаті вже стала наймана гвардія, ступінь озброєності населення Подоння не зменшується. Навпаки, серед похованих у катакомбних та ямних могильниках регіону, як і раніше, спостерігається високий відсоток воєначальників. Це може свідчити тільки про посилення ступеня самостійності регіону, наявність власних озброєних сил та свого командного складу, а, відповідно, і певну незалежність у політиці.

Швидкий розвиток економіки регіону, що відбувався на фоні поступової етнокультурної консолідації різнорідних груп населення в умовах ослаблення впливу Хазарського каганату, свідчить про виникнення реальних можливостей для оформлення в лісостеповому Подонні-Придніпров'ї незалежного від Хазарії етнополітичного утворення. Через зовнішні військово-політичні причини тенденція ця не була реалізована та Північно-Західна Хазарія припинила своє існування.

У четвертому розділі **“Буртаси та Північно-Західна Хазарія: проблеми локалізації й ідентифікації”** наголошується, що мордовська гіпотеза ідентифікації буртасів, як і раніше, має право на існування. Можна сказати, що ранньосе-

редньовічній мордві навіть більшою мірою, ніж населенню лісостепового варіанта СМК, притаманні ті господарсько-культурні й етнографічні ознаки, які приписують буртасам східні автори.

У результаті проведеного аналізу джерел (в основному, арабо-персидської традиції – “Анонімної записки”, аль Мас’уді, аль Істахрі, Ібн Хаукаля, аль Ідрісі й ін.) можна стверджувати, що привольська локалізація буртасів, як і раніше, є найприйнятнішою і найвідповіднішою змістові середньовічних географічних описів.

Відповідно до повідомлень середньовічних авторів, буртаси проживали в районі правого берега Волги протягом тривалого часу, не менше 300 років, що припадають на період панування хазар у цьому регіоні. Природно, що за такий проміжок часу могла відбутися певна еволюція в розселенні цього союзу племен, локальні міграції, істотні зміни пріоритетних форм господарства. Проте у викладі арабо-перських географів інформація про буртасів виглядає константною, повністю позбавленою будь-яких хронологічних відмінностей. Очевидно, в цьому полягає одна з причин тих труднощів, які долають сучасні дослідники, намагаючись локалізувати буртасів у деякому певному місці та співвіднести їх з якимсь одним поволзьким народом. Можна припустити, що впродовж зазначених 300 років змінився склад цього союзу племен. Після остаточного розпаду цього союзу в середині – другій половині X ст. іранську назву буртасів могли успадковувати племена, що потрапляли під найсильніший вплив іранського елемента протягом своєї історії. Імовірно, вони займали найпівденнішу частину території цього, колись обширного та сильного племінного союзу, що включав мешканців як лісової, так і лісостепової смуги, степовиків, жителів поволзьких поселень.

Напевне, розпад союзу буртасів був зумовлений як внутрішніми (посилення й етнічна консолідація племен, що входили до нього раніше), так і зовнішніми причинами. Найважливішими з них є: по-перше, ослаблення та загибель Хазарського каганату; по-друге, розширення територій Волзької Булгарії та Київської Русі, котрі одночасно претендували на контроль над землями, розташованими вздовж Окського шляху. Тривалий опір “сидячих по Оці” в’ятичів експансії Київської Русі створив буферну зону, за якою починалася сфера впливу Булгарії. Мордва, через природне географічне розташування та культурні традиції, тяжіла до Булгару. Виявившись, таким чином, поза сферою знань авторів письмових джерел, буртаси на триста років зникли з поля зору. Знову на сторінках історичних хронік вони згадуються тільки у зв’язку з описом монгольських завоювань у Поволжі.

Історики, шукаючи сліди буртасів у Волго-Донському межиріччі між X та XIII ст., вважали, що ще до XII в. частина з них переселилася в місця проживання мордви, змішалася з нею, поміняла свій спосіб життя. Можливо, археологічним проявом цього руху народів у постхазарський період, протягом змін в етногеографії Східної Європи в середині – другій половині X ст., стало виникнення обряду скорчених жіночих поховань на мордовських могильниках у басейні р. Цни. До цього такий обряд тут не спостерігався. У свою чергу, до середини X ст. подібний обряд або його елементи були характерні для аланського населення СМК, її лісостепового варіанта. Саме цей факт деякі дослідники розглядають як доказ ідентичності салтівського населення та буртасів. Проте можливе й абсолютно інше його пояснення.

Імовірно, після походу Святослава 965 р., що зачепив Донські території Хазарського каганату, Саркел, житла аланів-ясів (тобто лісостеповий варіант СМК), частина аланів могла перейти до пошуків нових місць проживання. Швидше за все, це могли бути найпівнічніші, прикордонні з Руссю племінні підрозділи аланів, тобто населення лісостепового варіанта салтівської культури, мешканці берегів Сіверського Донця та його приток. Переселенці, що бігли з рідних місць, отримували низький соціальний стан, у таких умовах їх культура не могла розвиватися і дуже швидко зникла.

Показово, що аланський обряд на мордовських могильниках зафіксований саме на деяких жіночих похованнях. У традиційних суспільствах замкнутого типу, що зберігають племінні форми організації, шлюби з іноплеменниками (іноплеменницями) могли слугувати індикатором військово-політичного статусу етносу. Достатньо часто у домінуючих етносів шлюби з іноплеменницями не були добровільними.

Очевидно, з середини – другої половини X ст. частина аланського населення почала втрачати власну соціальну структуру, руйнуються окремі племена та громади. У результаті аланські жінки виконують ту або іншу роль (дружин, наложниць, рабинь) у мордовському племінному середовищі. Це явище не було масовим. Воно фіксується поодинокими похованнями на мордовських могильниках відповідного часу. Водночас типовий для аланів катакомбний обряд поховання в нових умовах не помічається. Усе це свідчить про досить швидку втрату традицій й асиміляцію постсалтівського населення.

Таким чином, відзначене вище появлення жіночих поховань, що мають ознаки аланського обряду, на мордовських могильниках не може слугувати аргументом на користь ідентифікації буртасів арабо-персидських авторів та населення лісостепового варіанта СМК. Як і за С.О. Плетньова, можна визнати, що така ідентифікація не полегшує розуміння історичного процесу в Доно-Донецькому регіоні в хазарський час, а, навпаки, тільки ускладнює роботу істориків. Вона не відповідає свідченням джерел та не може використовуватися протягом подальшого дослідження. Радше за все, ім'я аланів Доно-Донецького регіону дійсно не було відоме авторам письмових джерел. Причиною цього, напевно, є такі фактори.

Указаний регіон знаходився в глибині Східної Європи, зовні зони досяжності представників цивілізованого світу, перш за все, східних купців, арабів, персів, євреїв, котрі були основними інформаторами авторів географічних описів. Крім того, військово-політична активність лісостепового салтівського населення була направлена вглиб Східної Європи, на північ та північний захід, у бік, перш за все, слов'янських племен. Це також не сприяло популярності Доно-Донецького населення в тих регіонах, де створювалися ранньосередньовічні письмові джерела.

Напевно, мешканці Північно-Західної Хазарії приховувалися під загальним позначенням – “хазари”. Імовірно, так сприймали їх і візантійці, що побудували Саркел. Навіть якщо припустити, що учасникам місії Петрони Каматіра були відомі племінні назви жителів Подоння, зрозуміло, що вони не визнавали їх особливої ролі в Причорноморській геополітиці і тому ігнорували. З цієї ж причини автор ПМЛ у розповіді про хазарську дань, яку платили лівобережні слов'янські племена, оперує лише загальним терміном – “хазари”. Після загибелі Хазарського каганату іранська частина носіїв СМК (що збереглася в середньому і нижньому Придніччя, принаймні, у XII ст.) фігурує в давньоруському літописі вже під своїм власним ім'ям – яси. В хазарський час ця назва (аси, асії) згадується в письмових джерелах, зокрема Кембриджським Анонімом, але не може бути чітко локалізованою через лапідарність даних. У зв'язку з цим, подальші пошуки імені носіїв лісостепового варіанта СМК у VIII–X ст., на наш погляд, є безперспективними.

У п'ятому розділі “**Північно-Західна Хазарія та Доно-Донецький торговельний шлях у середині VIII – середині X ст.**” дійшли до висновку, що оцінка даних “Анонімною записки” про слов'ян не дає підстав для їх конкретизації та прилучення до одного зі слов'янських племен. Очевидно, подібний набір фактів збирався протягом певного часу та з різноманітних джерел. Крім того, його було опосередковано рядом інформаторів, що знайомились з обширним слов'янським світом із різних сторін, у результаті відмінних обставин торгового або дипломатичного типу. Говорити про безпосереднє та близьке знайомство представників східного (арабо-перського) купецтва зі слов'янами Дніпровського лівобережжя або Подоння, їх постійних та регулярних контактах, тим більше ще у VIII–IX ст., не уявляється можливим. Радше за все, по донському шляху самі східні купці взагалі ніколи не подорожували. Араби взагалі небагато знають про Дон, їх уявлення про цю важливу східноєвропейську річку характеризуються певними упущеннями, помилками та спотвореннями. Відомості про Дон у мусульманському середовищі були вторинними, успадкованими від пізньої античної книжкової традиції, а також від сучасних інформаторів, можливо русів, хазар або євреїв.

Мусульманські купці добре опанували береги Каспію та течію Волги (аж до впадання в неї Ками), не можна виключити їх проникнення в басейн Оки, але не більше того. Можливо, за межі річкових шляхів, які безпосередньо, без волоків, були б пов'язані з басейном Каспію, вони не виходили. На Доні вони ніколи або майже ніколи не бували, а тому стійких позитивних знань про його басейн не мали (це і відобразила арабо-перська географічна література). Та-

ким чином, немає підстав і для гіпотези про існування розвиненої східної торгівлі в районі Дону та Донця, і для тези про залучення до цієї торгівлі місцевого, салтово-маяцького або слов'янського населення.

Водночас гроші, отримані від транзиту через Ітіль, Волгу та Нижній Дон, акумулювалися в руках дуже обмеженої верстви людей – верхівки хазарського суспільства, у кагана та його оточення, потім у бека-царя. Пересічні хазаро-кочівники безпосереднього доступу до цього грошового потоку, напевно, не мали. Пересічне населення Хазарського каганату, за винятком жителів декількох міст, живе в умовах переважання натурального господарства або натурального обміну та племінного ладу.

Основним напрямом торгових відносин салтівського населення Придонецчя були, як видно, зв'язки з візантійсько-кримськими містами та, можливо, з Таманню. Практично повна відсутність візантійських монет цього часу в регіоні свідчить про безгрошовий, обмінний характер цих торгових відносин. Основним імпортом товаром для місцевого населення було, радше, вино, що привозили в амфорній тарі, численні залишки якої зафіксовані на салтівських поселеннях, рідше – предмети розкоші (косметика, пахощі, шовкові тканини, намиста). Предметами вивозу були зерно, шкури, м'ясо, мед, віск, можливо, хутра, раби. Це традиційні форми торгівлі грецького, римського, візантійського Криму, які відтворювалися з епохи в епоху, припинялися в періоди воєн та нашестя і поновлювалися в умовах миру та стабільності. Хазари, мабуть, спромоглися створити та підтримували таку стабільність у районі Керченської протоки, дельти, нижньої та середньої течії Дону, русла Сіверського Дінця, близько двох сторіч, з середини VIII – до середини X ст.

Незважаючи на те, що ця торгівля не відображена в письмових джерелах свого часу, її існування однозначно підтверджують дані археології (перш за все, численність тарної кераміки). Крім того, існування подібного напрямку торгівлі та певної моделі торгових відносин між Кримом та лісостеповою смугою Східної Європи зумовлювалось об'єктивними й очевидними географічними умовами, оскільки в східному Причорномор'ї немає іншого водного шляху до Східної Європи, лише через Керченську протоку, Азовське море та Дон. Специфічні природні умови та традиції господарства населення “варварської” півночі та візантійського півдня також визначали характер обміну. Слід підкреслити, що такий розвиток торгівлі та використання маршрутів по Дону і Донцю знаходить аналогії як у стародавній, античній, так і в пізнішій, середньовічній історії регіону (античний Танаїс та венеціанський Тана виконували подібні колоніальні функції).

Торговий шлях Керченська протока–Дон, Дон–Донець став активно функціонувати завдяки геополітичним умовам, що вдало склалися, але, з часом, хазарський уряд починає цілеспрямовано підтримувати ці умови для того, щоб зберегти і торгівлю, і торговий шлях, і свою вигоду від військової переваги на ньому. Одним з елементів збереження цієї геополітичної системи став Саркел, побудований з візантійською допомогою у 840 р. Утім, Саркел не був єдиним хазарським укріпленим пунктом у районі Нижнього Дону. Як свідчать дослідження останніх років, хазарська оборона цього регіону ґрунтувалася на цілій системі фортець, що перекривали як річкові, так і сухопутні шляхи.

Троянський кінь руської торгівлі, що приносила і митну вигоду, і певні турботи, з'явився тут вже в першій половині IX ст., але був, як уявляється, розпізнаний хазарськими правителями. У 912/13 р. руси, не зважаючи на значні розміри їх армії, ще були змушені домовлятися з хазарськими гарнізонами в районі Керченської протоки та Дону для того, щоб пройти через переволочу на Волгу. В 941 р. вони роблять спробу нападу на один з основних пунктів цього шляху – Самкерць. Спробу, яка натикається на запеклий опір хазар та закінчується повною поразкою загону русів. У 965 і 969 рр. ця тривала конкуренція в боротьбі за панування на торгових шляхах завершується розгромом Хазарського каганату.

ВИСНОВКИ

Таким чином, без претензії на остаточний охват усієї неосяжної сукупності археологічних або контекстних історичних фактів були виявлені основні структурні елементи, історико-географічні орієнтири й базові закономірності історії лісостепового Придніпров'я у хазарський час, наприкінці VII – на початку X ст. Очевидно також, що подібна модель не виключає подальшого її уточнення, доповнення, а можливо, з часом, і переосмислення окремих висунутих положень.

Етнічний склад населення Північно-Західної Хазарії сформувався в результаті складних процесів, викликаних хазарським завоюванням Дніпро-Донського межиріччя. Основними мешканцями степової смуги цього регіону як у дохазарський період, так і після хазарської навали були протоболгари. Напевне, в цей час відбувається змішення представників різних протоболгарських племен, які і без того мали складний етнічний склад (тюркський, іранський, угорський). Необхідно підкреслити, що тенденція до етнокультурного зближення вказаних етнічних груп не була реалізована остаточно, її розвиток був перерваний насильно. Можна припустити, що кочові протоболгари південного Придніпров'я у IX ст. прилучаються до складу спочатку угорських, а після 889 р. і печенізьких орд, кардинально змінюючи напрям свого історичного розвитку. Характерно, що некрополі лісостепових протоболгар багатші за степові. Зокрема, в них знайдена значна кількість інвентарю, зброї, неодноразово зафіксовані поховання з конем. Напрошується висновок, що лісостепове протоболгарське населення, разом з аланами, могло виконувати якісь прикордонні, військові функції.

У VIII ст. у басейні Сіверського Дінця з'являються алани, переселені центральним хазарським урядом з Північного Кавказу. Метою цієї акції могло бути ослаблення потенційного супротивника на Північному Кавказі – власне аланських племінних союзів; створення форпосту на північному заході, на межі з данницькими слов'янськими племенами; забезпечення землеробської бази в місцях, неприступних для нападів арабів.

Саме алани, найчисельніші та найорганізованіші мешканці регіону, перенесли сюди елементи своєї військової та соціальної структури, характерні втім, для кочового та напівкочового населення всього Євразійського степу. Напевно, для алано-болгарського конгломерату Подоння-Придніпров'я ще передчасно говорити про розвиток класового, феодального суспільства. Фактично воно існувало в умовах племінного ладу, розвиненого й ефективного, що забезпечував усі внутрішні потреби суспільства та зовнішні військово-політичні функції. Подібний суспільний лад мав традиційну ієрархічну структуру, що базується на пануванні великої сім'ї в системі родинних відносин. Подібні сім'ї об'єднували декілька поколінь родичів та налічували від кількох десятків до сотні людей. Така сім'я була характерна як для аланів, так і для кочових або напівкочових айлів протоболгар. Вони брали безпосередню участь у формуванні військових загонів та були здатні виставити десяток воїнів (типова низова одиниця організації кочового війська).

Великі сім'ї, що вели самостійне господарство та мали свої ділянки забудови на селищах, за кровноспорідненим, псевдокровноспорідненим або територіальним принципом об'єднувалися в громади. Наявність у Північно-Західній Хазарії великих центрів скупчення населення свідчить про дуже ймовірне існування саме територіального принципу проживання різних груп людей. Такі громади мали військовий потенціал – сотню або декілька сотень воїнів.

Наступним елементом соціальної організації алано-болгар, напевно, було плем'я або невелике об'єднання племен. На чолі таких людських спільнот були керманічі, ватажки військових загонів, родова аристократія, представники місцевих харизматичних кланів. Найудалішим визначенням для такої системи соціальної організації є дефініція, запропонована О.В. Коротаєвим – “вождівство”. Племена – вождівства в традиційній військовій структурі народів Євразії асоціюються з великим військовим загоном, що був здатний виконувати самостійні бойові завдання (тисяча).

Племена – вождівства, зазвичай, об'єднувалися в союзи племен – складні вождівства. В письмових джерелах вони розглядаються вже як стратегічні військові контингенти, чисельністю близько десяти тисяч чоловік. Імовірно, подібні групи населення контролювали в хазарську епоху імперські чиновники, характерні для тюркських державних утворень – тудуні. Де були ставки таких тудунів та які саме території вони контролювали, неможливо встановити навіть гіпотетично, ніяких даних про цей факт не існує. Більше того, дослідження останніх років свідчать, що та особлива роль, яка тра-

диційно відводилась в науковій літературі Верхньосалтівському комплексу, була зумовлена не стільки реальним місцем об'єкта, скільки недостатнім вивченням інших комплексів.

Північно-Західна Хазарія в складі своїх вождівств, складних вождівств та окремих общин входила до суперскладного вождівства, “кочової політії” – Хазарського каганату. Навряд чи можна всерйоз сприймати думку про конфедеративний характер хазарської держави. Конфедерація передбачає, принаймні, добровільне входження в неї її членів та певну внутрішню свободу. В межах хазарської держави, навпаки, спостерігається переважання правлячого етносу та насильне включення до складу об'єднання різних народів та племен. Утримували ці народи також за допомогою насильства, нацькування один на одного, династичних браків – заручництва.

Імовірно, місце Північно-Західної Хазарії у військово-політичній системі каганату пережило певну еволюцію. Зокрема, воно трансформувалося від практично повного підкорення центральній владі у момент переселення аланів з Північного Кавказу в Подоння (у другій половині VIII ст.) до формування відносно самостійної військово-племінної структури (до середини – кінця IX ст.). Рівень самостійності регіону та його відокремленості від хазарської влади коливався, залежав від посилення або ослаблення центрального уряду.

Швидкий розвиток економіки регіону та послідовна етнокультурна консолідація різнорідних груп населення, що входили до нього, відбувалися на фоні ослаблення впливу Хазарського каганату в Східній Європі. Ці факти свідчать про виникнення можливостей для оформлення в лісостеповому Подонні-Придонеччі незалежного від Хазарії етнополітичного утворення. Через зовнішні військово-політичні причини тенденція ця не була реалізована, а Північно-Західна Хазарія просто припинила своє існування. Як і раніше, неможливо точно пояснити причини загибелі культури. Зрозуміло, що це пов'язано з кінцем хазарської епохи. Проте, які конкретні події викликали відхід населення, невідомо. Найвірогіднішим поясненням уявляється військово-політичний тиск з боку Давньої Русі, взагалі, та похід Святослава 965 р., зокрема.

Як один з факторів історії Північно-Західної Хазарії, зазвичай, розглядають процес посідання кочівників на землю. Втім, його ознаки, що виявляються, перш за все, в традиціях домобудівництва, не є настільки масштабними та визначальними, як це здавалось раніше. При уважнішому вивченні так зване “велике посідання” розпадається на декілька локальних процесів, викликаних до життя не закономірностями “стадіального характеру”, а конкретними історичними причинами. Зокрема, індивідуально осідали збіднілі кочівники, котрі не мали худоби й можливості кочувати, а також переможені, пограбовані, вигнані зі своїх територій біженці. Водночас, повносили кочові суспільства в умовах надлишку пасовищ та худоби стадіальної тенденції до посідання не мали, навпаки вони продовжували успішно кочувати, задовольняючи всі основні потреби завдяки потенціям кочового скотарства. Осілий характер побуту населення Північно-Західної Хазарії, як і деяких пам'яток степового Придонеччя, не повинен та не може пояснюватися результатами посідання кочівників на землю. Напевно, він був зумовлений спочатку осілим способом життя, відповідним господарством та культурою племен, що переселилися в Подоння-Придонеччя.

Пошуки контекстних історико-географічних орієнтирів (для розуміння місця Північно-Західної Хазарії в історичному житті Східної Європи VIII–X ст.) змусили ще раз оцінити існуючі гіпотези про “ім'я” (етноніми) мешканців цього регіону. У зв'язку з цим виникла необхідність звернутися до проблеми локалізації буртасів, а також до оцінки висунутих Г.Є. Афанасьєвим аргументів на користь буртаської ідентифікації аланського населення лісостепового Подоння-Придонеччя. Проведений з цією метою аналіз письмових джерел (арабо-перської традиції, єврейсько-хазарських документів тощо), а також відповідних археологічних матеріалів довів, що буртаси могли локалізуватися у районі середнього Поволжя. При цьому їх етнографічні ознаки відповідають археологічним характеристикам будь-якого лісостепового населення між Волгою та Доном. Таким чином, гіпотеза про тотожність буртасів із лісостеповим варіантом СМК є, на наш погляд, помилковою та не може бути використаною щодо реконструкції історичної географії Північно-Західної Хазарії. Вважаємо, що віддалені від центрів письмової культури алано-болгари Подоння-Придонеччя, котрі знаходилися в руслі

хазарської політики, могли фігурувати в середньовічних документах під імям хазар або, іноді, асів (асів), як припускають деякі дослідники.

Подальше вивчення історико-географічного контексту довело, що найближчими природно-географічними об'єктами, що дозволяють виявити найважливіші фактори історії регіону, є Дон та Керченська протока. Саме в цьому геополітичному просторі відбувалися події, які не могли не вплинути на становище Північно-Західної Хазарії. Протистояння Хазарського каганату та кочівників (перш за все, печенігів та гузів), хазарської (хазаро-візантійської) митної політики та військово-торгових інтересів русів (росів, русі); самостійна політика північнокавказьких аланів; лукавства візантійської дипломатії – усе це визначає зміст історичного процесу в зоні Керченської протоки та Нижнього Дону у VIII–X ст. Саме тут знаходилися ті “дев'ять кліматів Хазарії”, з яких хазари одержували необхідні життєві блага, зокрема і продукти землеробства. Крім того, це на них не без участі візантійської політики коїли напади північнокавказькі алани.

Найяскравіші конфлікти між хазарами та русами, зафіксовані авторами письмових джерел, відбувалися в першій половині X ст. По-перше, це розгром русів у районі Ітіля після грабіжницького походу останніх на Каспій у 912/13 р. По-друге, військовий конфлікт у зоні Керченської протоки між русами Хельгу та хазарами Песаха, що також закінчився поразкою русів у 941 р.

Характерно, що в цих умовах добре озброєне, організоване та войовниче населення Північно-Західної Хазарії, напевно, успішно протистояло загонам річкових розбійників та торговців – русів. Привертає увагу факт відсутності скандинавських матеріалів на пам'ятках регіону. Водночас, будівництво добре укріплених городищ на високих берегах Дінця, наявність чудово екіпірованих загонів, місцевої військової еліти свідчать про достатньо комфортний та незалежний стан населення цього регіону. Воно не знаходилось в зоні работоргівлі, не було джерелом рабського товару та жорстко контролювало річки та річкові шляхи, які проходили через регіон. У результаті, основні рухи русів у східному напрямку здійснювалися по самій Волзі, Дніпру й Оці, Чорному й Азовському морях, Керченській протоці та Дону, але ніяк не по Дінцю та його притоках.

Як свідчить аналіз матеріалу нумізматики та предметів імпорту, так звана “східна торгівля” майже не досягала Подоння-Придніччя. На те було декілька причин: 1) великі відстані та ризики торгових експедицій через степи та вододіли, що відлякували східних купців; 2) відсутність у регіоні найпривабливіших товарів – рабів та хутра. Останнє, очевидно, було викликано тим, що населення Північно-Західної Хазарії мало свою досить ефективну економіку та не потребувало подібних форм підвищення свого добробуту або, принаймні, вони не були тут основними.

На Дінці існував свій режим зовнішньої торгівлі, ніяк не пов'язаний з работоргівлею та торгівлею куфічним сріблом. Невипадково арабо-перські географи мають дуже туманні уявлення про Дон, та й іноді тільки-но про його нижню течію і взагалі нічого не знають про Сіверський Донець. Можливо, тут велася мінова, безгрошова торгівля з візантійськими містами Криму та Таманню. Основними товарами в цій торгівлі з боку носіїв СМК були продукти землеробства та скотарства. Візантійські купці як товари використовували, зазвичай, вино, можливо – олію, нафту, тканини, пахощі і намиста. Таким чином, на шляху Керченська протока – Азовське море – Дон – Донець існував типовий для античного, римського, пізніше – візантійського населення Кримського півострова режим торгівлі з периферією варварства. Як уявляється, така торгівля була одним з чинників візантійсько-хазарської політики в зоні Керченської протоки та Нижнього Дону.

Тільки після того, як руси осіли у Києві та перейшли до цілеспрямованих територіальних загарблень у Східній Європі, ситуація змінилася. Імовірно, десь у контексті військово-політичних взаємовідносин, що загострилися, між слабючим Хазарським каганатом та набираючою силу Руссю необхідно шукати причини загибелі СМК. Зникла культура та відповідна періоду хазарського панування цілісність населення, але не зникли, не загинули повністю носії цієї культури, мешканці Північно-Західної Хазарії.

Можна припустити, що протоболгарські роди в нових умовах шукають собі нових патронів. Вірогідно, що вони впливають до складу кочових об'єднань печенігів, гузів, а також стають сателітами руських князів у Пороссі або на Чернігі-

вщині. Частина аланів, очевидно, іде на північ, в райони мешкання мордви або слов'ян, де дуже швидко асимілюється та втрачає звичні культурні ознаки. Можливо, велика частка аланів, через загрози з боку Русі, навпаки, йде на південь, не виключено, що на середній та нижній Донець, до Криму, на Північний Кавказ. Тут їх ім'я – Ясси, відоме протягом тривалого часу, аж до монгольської навали.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ПРАЦЬ

Монографії

1. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы: вторая половина VII – третья четверть X вв. – Х.: ХГАК, 2006. – 555 с. (34,7 друк. арк.).

Статті у наукових фахових виданнях

2. Историческая география Великой Болгарии Кубрата (630–660 гг.) // *Анали*. – София, 2001. – №3–4. – С. 68–82.

3. Методика еколого-демографического исследования традиционных кочевых обществ Евразии // *Археология восточноевропейской лесостепи: Вып. 15. Средневековые древности евразийских степей / К 75-летию С.А. Плетневой*. – Воронеж, 2001. – С. 141–161.

4. Особливості менталітету ранньосередньовічних кочівників Східної Європи // *Східний Світ*. – 1999. – №1–2 / ЕТУМОН. До 80-річчя академіка О. Прицака. – К.: Істина, 2001. – 270–278.

5. Протоболгарские погребения Подонья-Придонецья VIII–X вв.: проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации // *Степи Европы в эпоху средневековья*. – Донецк: ДНУ, 2001. – Т. 2. – С. 191–218.

6. Восточнославянские племена Днепровского Левобережья, Подонья, Придонецья в контексте хазарской истории: этнополитическая модель взаимоотношений // *Хазарский Альманах*. – Х., 2002. – Т. 1. – С. 140–150.

7. “Киевское письмо” хазарских евреев: к проблеме критики содержания источника // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – Симферополь, 2002. – Вып. 9. – С. 235–242.

8. Проблема посідання кочівників та особливості її вирішення в радянський період розвитку історичної науки // *Вісник ХДАК: Зб. наук. пр.* – Х.: ХДАК, 2002. – Вып. 10. – С. 11–20.

9. Евразийство в современной номадистике: возможности для использования в позитивном научном исследовании // *Сходознавство*. – К., 2002. – Вып. 17. – С. 103–111.

10. Військова справа протоболгарських племен Східної Європи у дохазарські часи (V–VII ст.) // *Східний Світ*. – 2003. – №4. – С. 98–108.

11. К вопросу об исторической интерпретации легенды о переправе гуннов через Боспор Киммерийский // *Боспорские исследования*. – Симферополь, 2003, – Вып. 3. – С. 62–72.

12. “Дев’ять Кліматів” Костянтина Багрянородного та Північно-Західна Хозарія: Проблема локалізації й ідентифікації // *Вісник ХДАК: Зб. наук. пр.* – Х., 2004. – Вып. 12–13. – С. 33–43.

13. Боспор Киммерийский в Хазарское время по данным арабо-персидских и хазаро-еврейских авторов // *Боспорские исследования*. – Симферополь, 2004. – Вып. 5. – С. 362–388.

14. Соціально-політична та військова структура населення Північно-Західної Хозарії // *Вісник ХДАК: Зб. наук. пр.* – Х., 2004. – Вып. 14. – С. 29–40.

15. Работорговля в Восточной Европе в период существования Хазарского каганата. Ч. 1. // *Східний Світ*. – 2004. – №2. – С. 98–118.; Работорговля в Восточной Европе в период существования Хазарского каганата. Ч. 2. // *Східний Світ*. – 2004. – №3. – С. 76–88.

16. До питання про характер хазарської присутності у Дніпро-Донському межиріччі наприкінці VII – на початку VIII ст. // *Історичний журнал*. – 2004. – №8. – С. 115–125.

17. Етносоціальна природа русів (росів, русі) за даними ранньосередньовічних авторів IX–X ст. // Історичний журнал. – 2004. – №10–11. – С. 102–108.
18. Лесостепное Подонье-Придонецье и Горный Крым в хазарское время: опыт сравнительного анализа // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2005. – Вып. 11. – С. 459–489.
19. Династические браки как элемент внешней и внутренней политики Хазарского государства // Східний Світ. – 2005. – №1. – С. 90–106.
20. “Река славян” в системе географических реалий Восточной Европы в VIII–X вв.: по данным средневековых арабо-персидских авторов // Боспорские исследования. – Симферополь–Керчь, 2005. – Вып. 9. – С. 221–250.
21. Північно-Західна Хозарія, бургаси, мордва: проблема господарсько-культурної й етнічної ідентифікації // Вісник ХДАК: Зб. наук. пр. – Х.: ХДАК, 2005. – Вып. 16. – С. 4–16.
22. Река “Бургас” средневековых восточных авторов: проблема локализации и идентификации // Хазарский Альманах.– Х., 2004. – Т. 3. – С. 176–185.
23. Война “царя” русов Хельгу и “баликчи” хазар Песаха по данным Текста Шехтера (Кембриджский Аноним): геополитический аспект // Східний Світ. – 2005. – №3. – С. 37–48.
24. Северо-Западная Хазария в военно-политической системе Хазарского каганата: К постановке проблемы // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: ДГУ, 2005. – Т. 4. – С. 7–16.
25. Розташування бургасів арабо-персидських авторів: до реконструкції історичної географії Східної Європи в хозарські часи (VIII–X ст.) // Вісник ХДАК: Зб. наук. пр. – Х.: ХДАК, 2005. – Вып. 17. – С. 37–49.
26. Евреи и иудаизм в Хазарском каганате: к вопросу о формулировке современной научной концепции хазарской истории // Хазары, евреи и славяне. Т. 16. – Москва-Иерусалим: Мосты культуры-Гешарим, 2005. – С. 175–184.
27. Доно-донецкий торговый путь и славяне Днепровского левобережья: историографические традиции и реальность // Східний Світ. – 2006. – №3. – С. 29–37.

Інші статті та матеріали виступів на конференціях

і читаннях

28. Историческая география Хазарского каганата и экологически возможная численность населения кочевых хазар // Вісник МСУ. – Сер.: Юдаїка. – 2000. – №3. – С. 146–168.
29. Концепция истории Хазарского каганату Л.Н. Гумилева: опыт критического анализа // Материалы восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Ч.1. – М., 2001. – С. 149–178.
30. Проект музея иудаики Международного центра хазароведения Восточноевропейского филиала МСУ // Вісник МСУ. – Сер.: Юдаїка. – 2002. – №8. – С. 72–85.
31. Иудео-хазарский период истории Хазарского каганата: к продолжению критики концепции Л.Н. Гумилева // Хазарский Альманах. – Х.-М., 2003. – Т. 2. – С. 109–117.
32. Раскопки селища салтово-маяцкой культуры у с. Металловка (2003–2004 гг.) // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.: Зб. наук. пр.– К.-Запоріжжя: ІА НАНУ – “Дике Поле”, 2005. – Вып. 7. – С. 176–178.
33. Неопубликованная рукопись А.П. Ковалевского: тернистый путь научного творчества // Хазарский Альманах. – К.-Х., 2005. – Т. 4. – С. 177–181.

Тези

34. “Евразийство” в современной номадистике: возможности для использования в научном исследовании (методология или идеология) // V Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ. 10–12 жовтня 2001 р. – К., 2001. – С. 99–101.
35. Евреи и иудаизм в Хазарском каганате: к вопросу о формулировке современной научной концепции хазарской истории // Хазары. Второй Международный коллоквиум: Тезисы. – М., 2002. – С. 68–70.

36. Феномен кочевой культуры // *Духовна культура в інформаційному суспільстві*. 24–25 січня: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Х.: ХДАК, 2002. – С. 76–77.
37. К вопросу об исторической интерпретации легенды о переправе гуннов через Боспор Киммерийский // *Боспор Киммерийский. Понт и варварский мир в период античности и средневековья: Сб. науч. мат. III Боспорских чтений*. – Керчь, 2002. – С. 239–241.
38. Работоторговля в Восточной Европе в период существования Хазарского каганата // *VI Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. міжнар. наук. конф.*, м. Київ, 30–31 жовтня 2002. – К., 2002. – С. 197–201.
39. Экологически возможная численность кочевого населения Великой Болгарии (Старой Болгарии, Болгарии Кубрата) // *Сурож, Сугдея, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины: Материалы научной конференции*. г. Судак. 16–22 сентября 2002 г. – Киев–Судак, 2002. – С. 249–252.
40. Боспор Киммерийский в хазарское время: по данным арабо-персидских и хазаро-еврейских авторов // *IV Боспорские чтения: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья*. Керчь, 20–24 мая 2003 г. Материалы. – Керчь, 2003. – С. 267–269.
41. “Климаты” Константина Багрянородного и Северо-Западная Хазария: проблема локализации и идентификации // *VII Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. міжнар. наук. конф.* м. Київ, 4–5 червня 2003 р. – К., 2003. – С. 139–141.
42. Социально-политическая и военная структура населения Северо-Западной Хазарии (VIII–X вв.) // *Культурні комунікації в інформаційному суспільстві: Матеріали міжнар. наук. конф.*, 21–22 листопада 2003 р. – Х., 2003. – С. 44–45.
43. Феномен поліетнічності на прикладі салтівської археологічної культури хазарського часу (VIII–X ст.) // *Восьмі Сумцовські читання: Зб. матеріалів наук. конф., присвяч. 100-річчю XII археол. з'їзду, 12 квітня 2002 р.* – Х.: ХИМ, 2003. – С. 23–25.
44. Этносоциальная природа русов (росов, руси): по данным раннесредневековых авторов (IX–X вв.) // *Інформаційно-культурологічна та мистецька освіта: стан і перспективи: Матеріали міжнар. наук. конф.* – Х., 2004. – С. 155–157.
45. “Река славян” в системе географических реалий Восточной Европы в VIII–X вв.: по данным средневековых арабо-персидских авторов // *V Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы*. г. Керчь, 20–24 мая 2004 г.: Сб. науч. мат. – Керчь, 2004. – С. 370–374.
46. К вопросу о характере хазарского присутствия в Днепро-Донском междуречье в конце VII – начале VIII вв. // *VIII Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. міжнар. наук. конф.*, м. Київ, 2–3 червня 2003 р. – К., 2004. – С. 157–160.
47. Династические браки как элемент внешней и внутренней политики Хазарского государства // *Одиннадцатая ежегодная международная междисциплинарная конференция по иудаике*. 3–5 февраля 2004 г. Тезисы докладов: Иудеи и хазары. Археология. – М., 2004. – С. 2–4.
48. Река Буртас средневековых восточных авторов: проблема локализации и идентификации // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V междунар. науч. конф.* г. Харьков, 4–6 ноября 2004 г. – Х., 2004. – С. 88–89.
49. Северо-Западная Хазария, буртасы, мордва: проблема хозяйственно-культурной и этнографической идентификации // *Тезисы докладов двенадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*. Секция: Иудеи и хазары. Археология. г. Москва, 1–3 февраля 2005 г. – М., 2005. – С. 16–20.
50. Война “царя” русов Хельгу и “баликчи” хазар Песаха по данным Текста Шехтера: геополитический аспект // *VI Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизаций, катастроф*. г. Керчь, 20–24 мая 2005 г. – Керчь, 2005. – С. 295–299.

51. Локализация бургасов арабо-персидских авторов и Подонье-Придонецье в VIII–IX вв. // IX Сходознавчі читання А.Кримського: Тези доп. міжнар. наук. конф., м. Київ, 1–2 червня 2005 р. – К., 2005. – С. 96–98.

52. Торговля с мусульманскими странами в Восточной Европе в VIII–X вв., Доно-Донецкий торговый путь и Северо-Западная Хазария: проблемы и мнения // Тринадцатая ежегодная международная междисциплинарная конференция по иудаике. г. Москва. 31 января – 2 февраля 2006 г. Тезисы докладов. Секция: Иудеи и хазары. Археология. – М., 2006. – С. 20–22.

53. “Остров базилов” и “семидесятирукавный Атил” “Армянской Географии”: проблема локализации // Восточная Европа в древности и средневековье: Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. XVIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. г. Москва, 17–19 апреля 2006 г. Материалы конференции. – М., 2006. – С. 197–202.

54. Доно-Донецкий речной путь, лесостепное Придонецье и византийская Таврика в VIII–X вв.: характер и направления торговых связей // Боспорские чтения. Вып. VII. Боспор киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Сб. мат. конф. / Ред.-сост. В.Н. Зинько. – Керчь, 2006. – С. 282–286.

55. Некоторые факторы речного судоходства в Восточной Европе в VIII–X вв. и Доно-Донецкий торговый путь // X Сходознавчі читання А. Кримського, присвячені 135-річчю із дня народження А. Кримського: Тези доп. міжнар. наук. конф., м. Київ, 5–6 жовтня 2006 р. – К., 2006. – С. 191–193.

Навчально-методичні матеріали

56. Археология: Программа и методические указания // Историческое образование: Программы общих курсов и методические указания. Для студентов дистанционной формы обучения. Т.1. – Х.: НМЦ “МД”, 2001. – С. 49–64.

57. Євреї в Хазарському каганаті та Київській Русі // Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005. – С. 17–37.

58. Основи археології. Програма та навчально-методичні матеріали // Х.: ХДАК, 2004. – 28 с.

АНОТАЦІЯ

Торгіка О.О. Алано-болгарське населення Північно-Західної Хазарії в етносоціальному та геополітичному просторі півдня Східної Європи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук із спеціальності 07.00.02 – *всесвітня історія*. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2006.

Дисертація присвячена вивченню історичних процесів, що відбувалися наприкінці VII – у третій чверті X ст. у середовищі алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії – в лісостеповому Подонні-Придонецчі. Історія цього регіону розглядається в межах військово-політичної та державної структури Хазарського каганату, а також у тісному зв'язку з існуючою там системою соціально-економічних відносин та торгових шляхів. Зрозуміло, що такий підхід спонукає виділяти ширший контекст історичних та етногенетичних процесів, що відбувалися в Східній Європі в другій половині VII – третій чверті X ст. Завдяки комплексному аналізу фрагментарних даних письмових, нумізматичних та археологічних джерел, розміщених у відповідному просторово-часовому контексті, була отримана цілісна картина історичного розвитку алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії наприкінці VII – третій чверті X ст. Визначені основні характеристики цього населення (етнічні, соціальні, геополітичні), відтворені напрями та ймовірні перспективи його розвитку, форми контактів із сусідами, причини загибелі та зникнення.

Ключові слова: алано-болгари, військово-політична структура, історико-географічний контекст, геополітичний фон, етнічний склад, осідання.

АННОТАЦІЯ

Тортика А.А. Алано-болгарское население Северо-западной Хазарии в этносоциальном и геополитическом пространстве юга Восточной Европы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина. Харьков, 2006.

Диссертация посвящена изучению исторических процессов, протекавших в конце VII – третьей четверти X вв. в среде алано-болгарского населения Северо-Западной Хазарии – в лесостепном Подонье-Придонецье. История этого региона рассматривается в рамках военно-политической и государственной структур Хазарского каганата, а также в тесной связи с существующей там системой социально-экономических отношений и торговых путей. Понятно, что такой подход заставляет выделять более широкий контекст исторических и этногенетических процессов, происходивших в Восточной Европе во второй половине VII – третьей четверти X вв. Путем комплексного анализа фрагментарных данных письменных, нумизматических и археологических источников, помещенных в соответствующий пространственно-временной контекст, была получена целостная картина исторического развития алано-болгарского населения Северо-Западной Хазарии в конце VII – третьей четверти X вв. В итоге была расширена источниковая база, необходимая для разрешения поставленной проблемы, привлечены источники контекстного характера, ранее не использовавшиеся для реконструкции истории алано-болгарского населения Северо-Западной Хазарии. Раннее хазарское присутствие в регионе оценивалось как военно-политическое, не повлекшее за собой масштабных переселений кочевых групп хазар из Северо-Западного Прикаспия. Отмечено, что протоболгарские группы населения Северо-Западной Хазарии вплоть до крушения Хазарского каганата сохраняют элементы этнической специфики (иранской, тюркской, угорской) и племенной организации. Этносоциальная и военная структура населения Северо-Западной Хазарии рассматривается в контексте терминологии и реалий высших стадий развития племенного строя. Очевидно, что в таких условиях взаимоотношения с соседями, в том числе и славянскими племенами, не должны идеализироваться. Проведена реконструкция системы управления подчиненными регионами и определено место Северо-Западной Хазарии в этой структуре. При этом отмечается его трансформация от полной зависимости и подчинения центральному хазарскому правительству до состояния добровольного союзничества, обусловленного общими геополитическими целями и проблемами вассалитета, сохранявшегося, вероятно, вплоть до гибели как самой метрополии, так и верных ей алано-болгарских военно-племенных групп. Разработана гипотетическая модель, определяющая направление и характер использования Доно-Донецкого речного торгового пути в хазарское время. В частности, в отличие от принятых ранее точек зрения, было доказано, что восточная торговля практически не имела значения в этом регионе, а Донец использовался для торговых отношений с византийскими городами Крыма.

Ключевые слова: алано-болгары, военно-политическая структура, историко-географический контекст, геополитический фон, этнический состав, оседание.

ANNOTATION

A.A. Tortika. Alan-Bulgarian population of North -Western Khazar in ethnic, social and geopolitical area of the South part of Eastern Europe. – Manuscript.

Thesis for competition of Doctor's Degree in History towards specialty 07.00.02 – World History. Kharkiv National University named after V.N. Karazin. Kharkiv, 2006.

Thesis is devoted to study the historical processes that took place in the end of VII – third quarter of X centuries in Alan-Bulgarian population midst, North -Western Khazar, forest-steppe Podonye-Pridonechye. The history of this region is considered in the context of military-political and government structures of Khazar Kaganate and also hand in glove with existing there system of social and economic relations and trade routes. It is obvious that such an approach makes us to choose broader context of historic and ethnic-genetic processes that took place in Eastern Europe in the end of VII – third quarter of X centuries. With help of comprehensive analysis of fragmentary data of written, numismatic and archaeological sources placed in

corresponding spatiotemporal context, we obtained integral image of historical development of Alan-Bulgarian population of North-Western Khazar in the end of VII – third quarter of X centuries. The main characteristics (ethnic, social and geopolitical) of this population are defined; the lines and possible prospects of its evolution, contacts with neighbors, reasons of death and disappearance are recreated

Key words: Alan-Bulgarians, military-political structure, historic-geographical context, geopolitical background, ethnic composition, settle down.

Тортіка Олександр Олександрович

**АЛАННО-БОЛГАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ХАЗАРІЇ В ЕТНОСОЦІАЛЬНОМУ ТА
ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ ПІВДНЯ
СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

07.00.02. – Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Підписано до друку 3.01.2007.

Формат 60x84/16. Папір офс. Офс. друк. Умов. друк. арк. 1,88

Замовлення №   Наклад 100 прим.

Надруковано в лабораторії множ. техніки ХДАК

61003, Харків, Бурсацький спуск, 4